

MORFEMIKA VA MORFEMA

Uktamova Vazira Istam qizi

Navoiy davlat universiteti

“Boshlang’ich ta’lim” yo’nalishining 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada morfemika va morfema nazariyasining o‘zbek tilshunosligidagi talqinlarini tizimli tahlil qiladi hamda morfemani aniqlash, chegaralash va tasniflash mezonlarini ishlab chiqishga yo‘naltiriladi. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy va komponent tahlil usullari qo‘llanadi; morfema, allomorf va morfemik variant munosabatlari, affiksial morfemalarning funksional yuklamasi hamda morfemika–morfologiya chegarasi muammolari yoritiladi. Ilmiy yangilik sifatida morfema identifikatsiyasining minimal belgilari, o‘zak va affiksning funksional differensiasiyasi hamda o‘zbek tilida morfemik segmentatsiya xatolarini kamaytiruvchi izchil mezonlar taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: morfema; morfemika; o‘zak; affiks; allomorf; segmentatsiya; morfemik tahlil

Аннотация : Данный системно анализирует теоретические подходы к морфемике и морфеме в узбекском языкознании и направлен на уточнение критериев выделения, разграничения и классификации морфем. В работе применяются описательный, сопоставительный и компонентный методы; рассматриваются отношения морфемы, алломорфа и морфемного варианта, функциональная нагрузка аффиксальных морфем, а также проблематика границы морфемики и морфологии. Научная новизна состоит в предложении минимальных признаков идентификации морфемы, функциональной дифференциации корня и аффикса и согласованных критериев сегментации, снижающих количество морфемических ошибок в анализе узбекского материала.

Ключевые слова: морфема; морфемика; корень; аффикс; алломорф; сегментация; морфемный анализ

Abstract: This provides a systematic analysis of core theoretical interpretations of morphemics and the morpheme in Uzbek linguistics, aiming to refine criteria for morpheme identification, boundary setting, and classification. Descriptive, contrastive, and componential methods are employed to examine relations between morpheme, allomorph, and morphemic variant, the functional load of affixal morphemes, and the debated interface between morphemics and morphology. The scientific novelty lies in proposing minimal diagnostic features for morpheme recognition, a functional differentiation of root and affix, and a coherent segmentation framework that helps reduce recurrent morphemic parsing errors in Uzbek linguistic analysis.

Keywords: morpheme; morphemics; root; affix; allomorph; segmentation; morphemic analysis

Kirish: Morfemika til tizimining soʻz yasash va shakl yasash jarayonlarida bevosita ishtirok etadigan eng kichik maʼnoli birliklarni hamda ularning oʻzaro munosabatini oʻrganuvchi boʻlim sifatida talqin qilinadi. Bunda morfema markaziy tushuncha boʻlib, u fonema kabi sof differensial birlik emas, lekin soʻz kabi mustaqil nominativ birlik ham emas; morfema nutqda koʻpincha bogʻlangan holatda namoyon boʻladigan, leksik yoki grammatik maʼno yuklaydigan minimal birlikdir. Oʻzbek tilshunosligi anʼanasida morfemani oʻzak va affiks morfemalarga ajratish umumiy qabul qilingan boʻlsa-da, nazariy jihatdan morfema chegaralarini belgilash, morfemalar sonini aniqlash, morfemaning variantlari va ularning statusini izohlash masalalari hanuz dolzarbdir. Shuning uchun morfemik tahlilning ilmiy natijadorligi koʻp jihatdan morfemani aniqlash mezonlarining izchilligiga, yaʼni segmentatsiya (boʻlish)ning faqat shakliy emas, balki maʼno va funksiyaga tayangan holda olib borilishiga bogʻliq.

ko‘rinishi mavjud bo‘ladi. Bu holat allomorfiya tushunchasi bilan izohlanadi: allomorf bir morfemaning fonologik sharoit ta‘sirida yuzaga kelgan, ma‘no va funksiyasi bir xil bo‘lgan variantidir. Masalan, kelishik yoki ko‘plik ko‘rsatkichlarining talaffuzdagi almashuvlari, ayrim yasovchi affikslarning tovush uyg‘unligi yoki qo‘shni fonemalarga moslashuvi natijasidagi ko‘rinishlari morfemaning identifikatsiyasida formal turfalikka olib keladi. Shu nuqtai nazardan morfema identifikatsiyasining minimal belgisi ikki omilga tayanishi maqsadga muvofiq: birinchisi, ma‘no-funksional invariantning saqlanishi; ikkinchisi, taqsimlanish (distribusiya)ning tizimliliigi, ya‘ni variantlarning qaysi muhitda kelishi qat‘iy qonuniyatga bo‘ysunishi ². Agar shakliy o‘zgarishlar tartibli va bashoratli bo‘lsa, ularni alohida morfema emas, bitta morfemaning allomorflari sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan asosli bo‘ladi.

Ikkinchi muhim masala morfemik variant bilan allomorfni farqlashdir. Amaliy tahlilda ko‘pincha har qanday farqli ko‘rinish “allomorf” deb ataladi, biroq nazariy jihatdan morfemik variant doirasi kengroq: u faqat fonetik moslashuv natijasi bo‘lmay, tarixiy taraqqiyot, uslubiy qatlamlanish, normativ va dialektal parallelizm yoki grammatiklashuv jarayonlari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Bunda variantlar o‘rtasida ma‘no birligi saqlansa ham, ularning qo‘llanish sohasi yoki stilistik qiymati farqlanadi. Demak, allomorfiyada farqning sababi asosan fonologik sharoit bo‘lsa, morfemik variantlikda farqning sababi funksional-taqsimot, norma va tarixiy omillar bilan izohlanadi. O‘zbek tili materialida bunday farqlash morfemik tahlilning aniqligini oshiradi va bir xil vazifani bajaradigan birliklarning maqomini to‘g‘ri belgilashga yordam beradi ³

Morfemika bilan morfologiya chegarasi ham nazariy jihatdan murakkab masaladir. Morfemika so‘zning ichki tuzilishini, morfemalarning inventari va ularning kombinator

---

² 3. Трубецкой Н. С. Основы фонологии. Москва, Аспект Пресс, 2000. 352 с.

³ 4. Lehmann Ch. Thoughts on Grammaticalization. München, Lincom Europa, 2002. 190 p.

imkoniyatlarini o‘rgansa, morfologiya so‘z shakllari tizimi, grammatik kategoriyalar va ularning paradigmalarini tahlil qiladi. Ammo real tilda affiks morfemalar ko‘pincha morfemik va morfologik xususiyatlarni birlashtiradi: masalan, kelishik, zamon, shaxs-son ko‘rsatkichlari bir tomondan morfema sifatida segmentatsiya qilinadi, ikkinchi tomondan grammatik kategoriya paradigmasi tarkibida ma’no farqlash vazifasini bajaradi. Shuning uchun chegarani qat’iy “devor” sifatida emas, balki metodik farq sifatida tushunish maqsadga muvofiq: morfemika birlikni ajratadi va uning invariant xususiyatlarini belgilaydi, morfologiya esa shu birliklar asosida yuzaga keladigan shakl ma’nolarining tizimli munosabatini ochib beradi ⁴. Bu yondashuv morfemik tahlilning morfologik talqin bilan mos kelishini ta’minlab, bir sohada qabul qilingan qarorlarning ikkinchi sohada ziddiyatli bo‘lib qolishini kamaytiradi.

O‘zak morfema masalasi ham ko‘pincha soddalashtirilgan tarzda talqin qilinadi. O‘zak “so‘zning ma’no markazi” deyish umumiy jihatdan to‘g‘ri, biroq o‘zakning leksik ma’nosi doimo mutlaq barqaror emas: derivatsiya jarayonida o‘zak semantik kengayish, torayish yoki ko‘chish hodisalarini boshdan kechiradi, affikslar esa o‘zakning ma’no yo‘nalishini belgilab, unga kategoriyaviy va funksional ramka beradi. Shunday ekan, o‘zak va affiksning farqi faqat “o‘zak mustaqil, affiks bog‘langan” degan belgiga keltirib chiqarilmasligi kerak; ularning farqi funksional ierarxiya orqali aniqroq ko‘rinadi: o‘zak nominativ asosni beradi, affiks esa nominativ asosni turli kommunikativ-ehtiyojlarga moslashtiradi yoki yangi nominativ birlik hosil qiladi. Mazkur farqlash o‘zakning tarixiy qatlamini, affikslarning grammatiklashuv darajasini va so‘z yasaliş mahsuldorligini birgalikda hisobga olishni taqozo etadi ⁵.

---

⁴ 5. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. Ленинград, Наука, 1976. 255 с.

⁵ 6. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent, O‘qituvchi, 1987. 320 b.

Affiks morfemalar tasnifida esa yasovchi va shakl yasovchi affikslarni ajratish masalasi nazariy-amaliy jihatdan markaziy o‘rinda turadi. Yasovchi affiks yangi leksema hosil qiladi, shakl yasovchi affiks esa bir leksemaning turli grammatik shakllarini yuzaga keltiradi, degan qoida umumiy qo‘llanadi. Biroq amaliy tahlilda “yangi leksema” mezonini aniqlash doimo ham oson emas, chunki leksiklashgan shakllar, terminlashgan birliklar yoki ko‘chma ma’noda mustahkamlangan hosilalar oraliq holatlarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun tezisda mezonlar majmui taklif etiladi: birinchidan, hosilaning lug‘aviy mustaqilligi (alohida nominatsiya sifatida ishlashi); ikkinchidan, paradigmatic xulq (grammatik shakllar qatoriga kirishi yoki kirmasligi); uchinchidan, semantik kompozitsionlik darajasi (ma’no affiks qo‘shilishi bilan bashorat qilinadimi yoki idiosinkratiklashganmi). Ushbu uch mezon birgalikda qo‘llanganda, yasovchi va shakl yasovchi affikslarni ajratish nisbatan obyektivlashadi hamda morfemik tahlilda subyektiv qarorlar kamayadi ⁶.

Morfemik segmentatsiyada ko‘p uchraydigan xatolardan biri formal o‘xshashlikka tayanib, ma’no-funksional birlikni e’tibordan chetda qoldirishdir. Masalan, bir xil tovush ketma-ketligi turli so‘zlarda turlicha morfema bo‘lishi yoki umuman morfema sifatida ajralmasligi mumkin; buning uchun minimal juftliklar, so‘z yasash modellari va taqsimlanish tahlili zarur. Yana bir xato “nol morfema” tushunchasini haddan tashqari keng qo‘llash bilan bog‘liq: ayrim paradigmatic qarama-qarshiliklarda ifoda vositasi ko‘rinmas bo‘lishi mumkin, biroq nol ko‘rsatkichni belgilash faqat tizim ichidagi muqobil ko‘rsatkichlar mavjud bo‘lganda va nolning funksiyasi qat’iy aniqlangandagina ilmiy asosga ega bo‘ladi. Aks holda nol morfema tahlilchi uchun qulay “bo‘sh katak”ka aylanib, segmentatsiyaning ishonchliligini pasaytiradi ⁷.

---

⁶ 2. Mengliyev B. O‘zbek tili morfologiyasi. Toshkent, Fan va texnologiya, 2010. 240 b.

⁷ 6. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent, O‘qituvchi, 1987. 320 b.

Morfema identifikatsiyasining izchil algoritmik tamoyillari ham asoslanadi. Birinchidan, morfemani ajratishdan oldin birlikning leksik va grammatik kontekstdagi vazifasi aniqlanadi; bu bosqichda morfemaning taxminiy funksiyasi belgilanadi. Ikkinchidan, shu funktsiyani bajaruvchi parallel shakllar qatori tekshiriladi, ya'ni paradigma yoki so'z yasash modeli ichida u qanday taqsimlanganini ko'rsatadigan dalillar yig'iladi. Uchinchidan, fonetik muhit ta'sirida yuzaga keladigan shakliy farqlar ajratilib, ular allomorfiya sifatida talqin qilinadimi yoki variantlik sifatida qabul qilinadimi, qaror qilinadi. To'rtinchidan, ajratilgan morfemaning mahsuldorligi, kombinator imkoniyati va semantik invariant darajasi tekshiriladi. Bu tamoyillar o'zbek tili ta'lim amaliyotida ham muhim: chunki morfemik tahlil ko'nikmasi nafaqat tilshunoslik kurslarida, balki ona tili o'qitish metodikasida ham matn bilan ishlash, imlo va so'z yasalishini anglashning tayanch bo'g'ini hisoblanadi ⁸.

Morfemik tahlilda affikslarning funksional yuklamasini aniqlashda grammatiklashuv konsepsiyasi alohida ahamiyatga ega. Grammatiklashuv jarayonida dastlab mustaqil leksik birlik yoki kuchli leksik ma'noga ega unsur asta-sekin abstrakt grammatik ma'no ifodalovchi affiksga aylanadi; natijada uning semantik hajmi torayadi, qo'llanish chastotasi ortadi va kombinator cheklovlari kuchayadi. O'zbek tilidagi ayrim affiksial birliklarning tarixiy kelib chiqishini hisobga olish ularni tasniflashda noaniqliklarni kamaytiradi, chunki bugungi tizimdagi "oraliq" birliklar ko'pincha grammatiklashuvning turli bosqichlarini aks ettiradi. Demak, morfemik tahlil sinxron yondashuv bilan cheklanmay, zaruratga ko'ra diaxron dalillarga ham tayansa, morfema statusini belgilash aniqroq bo'ladi ⁹.

Xulosa qilib aytganda, morfemika va morfema masalasi o'zbek tilshunosligida nafaqat terminologik, balki metodologik aniqlikni talab qiladigan yo'nalishdir. Maqolada

---

⁸ 6. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, O'qituvchi, 1987. 320 b.

⁹ 7. Bybee J. Language, Usage and Cognition. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 262 p.

morfemani aniqlashning minimal belgilari sifatida ma'no-funksional invariant va tizimli taqsimlanish birligi asosiy mezon ekanligi asoslandi; allomorf va morfemik variantning farqi fonologik shartlanganlik hamda norma-tarixiy omillar mezonlari orqali izohlandi; morfemika va morfologiya chegarasi metodik farq sifatida talqin qilinib, segmentatsiya va paradigmatic tahlilning o'zaro muvofiqligi zarurligi ko'rsatildi. Shuningdek, o'zak va affiksning farqi funksional ierarxiya nuqtai nazaridan aniqlashtirildi, yasovchi va shakl yasovchi affikslarni ajratishda esa lug'aviy mustaqillik, paradigmatic xulq va semantik kompozitsionlik mezonlari majmui taklif etildi. Natijada o'zbek tilida morfemik tahlilning izchilligini oshiradigan va amaliy xatolarni kamaytiradigan konseptual yondashuv ishlab chiqildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Hojiyev A. O'zbek tili morfemikasi. Toshkent, O'qituvchi, 1992. 176 b.
2. Mengliyev B. O'zbek tili morfologiyasi. Toshkent, Fan va texnologiya, 2010. 240 b.
3. Трубецкой Н. С. Основы фонологии. Москва, Аспект Пресс, 2000. 352 с.
4. Lehmann Ch. Thoughts on Grammaticalization. München, Lincom Europa, 2002. 190 p.
5. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. Ленинград, Наука, 1976. 255 с.
6. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, O'qituvchi, 1987. 320 b.
7. Bybee J. Language, Usage and Cognition. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 262 p.